

Поширення впливу і діяльність ОУН на Житомирщині в 1941 році

УДК 94 (477. 42) „1941”

У статті висвітлено поширення впливу ОУН на Житомирщину в другій половині 1941 року. Проаналізовано політичний і пропагандистський етап діяльності націоналістичної складової Руху Опору.

Ключові слова: ОУН, націоналісти, Житомирщина, похідні групи, нацистська окупація, репресії, арешти.

В даній статті досліджуються політичний і пропагандистський етап діяльності ОУН (по можливості більша увага приділена ОУН-Б) від початку Вітчизняного періоду Другої світової війни до кінця 1941 року. Використовуючи наявну джерельну базу надзвичайно складно чітко розмежувати належність окремих членів до якоїсь конкретної гілки ОУН. Тому, по можливості, більша увага звертається на ОУН-Б, бо на думку автора, вона мала виразніше сформульовані самостійницькі наміри. В хронологічній послідовності продемонстровано прихід оунівських похідних груп на територію Житомирщини, їх робота по утворенню місцевих управлінь та інших організацій, які здійснювали патріотичну роботу з місцевим населенням. На основі архівних та історіографічних даних встановлено, що в ході великого розгрому націоналістичних структур, здійсненого нацистами в грудні 1941 року не було повністю припинено роботу мережі ОУН на Житомирщині.

Напередодні початку Вітчизняного періоду Другої світової війни ОУН обох гілок активно розробляла тактику ведення революційної боротьби на землях Наддніпрянської України. Обидві ОУН взяли за формування похідних груп. Початком їх формування більшість дослідників вважають ще середину травня 1941 р. [26, с. 36; 13, с. 192]. Загалом було утворено 6 похідних груп – 3 бандерівські і 3 мельниківських [18, с. 217]. Похідні групи було поділено на

три великі напрямки: “Північ”, “Центр”, “Південь”. Кожна з груп складалася з малих операційних груп (зазвичай по 7-12 осіб), які слідом за передовими з’єднаннями вермахту, мали проникати на окуповану територію і створювати осередки влади (місцеве самоврядування, міліцію) [9, с. 405]. Виконуючи функції перекладачів, водіїв тощо при німецькому війську, члени цих груп мали завдання утворювати органи адміністративної влади і таким чином перехоплювати ініціативу у гітлерівців [10, с. 217]. Групою “Північ” керував М.Климишиню, “Центр” – очолював М.Лемиком, “Південь” – працювала під керівництвом З.Матли. Мельниківські похідні групи очолював О.Ольжич [31, с. 82]. Бандерівські “учасники похідних груп йшли в цивільних одягах, але на лівому рукаві носили синьо-жовту опаску, а старшини мали ще й золотий тризуб на середині опаски” [26, с. 36]. Діяльність мельниківських похідних груп в історіографії оцінюється не так успішно, як бандерівських: “Мельниківці лише спромоглися послати з німецькою армією на Східну Україну перекладачів та інших консультантів” [20, с. 537]. В.Косик, обраховуючи кількісний склад всіх похідних груп ОУН-Б, називає цифру від 3 до 5 тисяч осіб. Т.Гунчак називає, зі спогадів М.Лебеда, 750-1200 осіб – з ОУН-Б у похідних групах. Сучасний український автор – А.Русначенко, теж схиляється до думки, що цифра в 3-5 тисяч осіб, є завищеною. За його підрахунками кількість членів в похідних групах ОУН-Б, навіть з людьми ОУН-М, які перейшли на їх бік, не повинна перевищувати за приблизними підрахунками 2,5 тисячі осіб [23, с. 20]. Автори іншого сучасного українського видання, які аж ніяк не є прихильниками українського національного руху 1940-1950-х років і в своїх оцінках тенденційні та упередженні, покликаючись на архівний документ КДБ УРСР наводять такі цифри: у групі “Північ” нараховувалось 2500 членів, у групу “Центр” входило 1500 чоловік, “Південь” мала 880 членів [28, с. 46]. Всього майже 5 тисяч чоловік, але потрібно зауважити, що тут немає ніякого поділу похідних груп на мельниківські і бандерівські, мабуть тому, для них це все “буржуазні націоналісти”.

Спеціальна група, що складалася з п'ятнадцяти членів, мала завдання якомога скоріше дістатись до першого важливого українського міста – Львова, що був головним містом Західної України, і проголосити там незалежність Української держави [19, с. 230].

За Збручем Револуційний Провід ОУН-Б мав застосувати інші, ніж в Галичині підходи для опанування населенням і територією. На Житомирщині, Хмельниччині, Вінниччині люди сподівалися, що зміна більшовицької влади (якою б вона не була!) буде єдиним розв'язанням тієї ситуації, яка склалася за часів радянського режиму. Мали, насамперед, надію, що нарешті закінчатся арешти, мордування й вивезення до Сибіру так званих “ворогів народу”.

Вступаючи на землі за Збручем, члени похідних груп проголошували на зборах українську державність – у містах, містечках, селах утворювали місцеву владу і міліцію, а почасти і самі очолювали їх або входили до них. Так відбувалося в Кам'янець–Подільській, Вінницькій, Житомирській, Київській областях, почасти і східніше. Насамперед, увага приділялася селянству, яке протягом двадцяти років зазнавало утисків, відкритих репресій, пережило страшний голодомор. Український хлібороб повинен був усвідомити, що лише існування власної держави позбавить його всіх цих страждань і створить сприятливі умови для праці і добробуту [7, с. 24-25].

Потрібно нагадати, що ще 8 липня 1941 р. ОУН-Б провела нараду, де, зважаючи на репресії нацистського керівництва, прийняла рішення про перехід в підпілля. Тому всі дії бандерівської ОУН в похідних групах носили напівлегальний, частіше підпільний характер не лише стосовно радянської, але й нацистської влади. Як підтвердження цьому слугують “Особливі інструкції з українського питання”, видані 11 липня 1941 р. начальником оперативного відділу тилу групи армій “Південь”. В них говорилося, що необхідно вжити заходів для обмеження політичної діяльності українців. Заборонялося політичні зібрання, всі маніфестації повинні були проходити під пильним наглядом німецьких спецслужб [18, с. 135].

Архівний документ (звіт про підпільну діяльність радянських партійців на Житомирщині, що складався протягом липня 1941 – грудня 1946 рр. – Авт. ст.), взятий з фондів Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО), який має яскраво виражений тенденційний характер, так висвітлює прихід націоналістів на територію Житомирщини: “З перших днів приходу німців у м. Житомир – 9 липня 1941 р. приїхало зі Львова та інших західних областей багато українських націоналістів – бандерівців.

Відразу ж бандерівці розклеїли по місту масу антирадянських, націоналістичних, антисемітських та інших фашистських плакатів, закликали українців допомагати окупантам, вести боротьбу з росіянами, євреями, вихвалити свого керівника С.Бандеру. До бандерівців приєдналися залишки місцевих петлюрівців і націоналістів (ніби вони могли пережити 20 років радянської влади – Авт. ст.). В райони області було відправлено по три-п’ять уповноважених для організації влади в районах і селах. Проходили збори, на яких вибирали і призначали органи управління, поліцію та інші владні структури, в більшості з людей “ображених” радянською владою і, які проявили симпатію до українських націоналістичних ідей” [11, арк. 14-16]. Чим можна пояснити те, що в даному документі радянські підпільники розкривають діяльність лише ОУН-Б, залишаючи при цьому роботу інших частин українського самостійницького руху практично не висвітленою? На нашу думку, радянські джерела в оцінці бандерівців як провідної національної сили регіону користувалися тією ж тактикою, що й нацисти. Річ в тому, що після 30 червня 1941 року, коли ОУН-Б цілком однозначно окреслила власні наміри вона стала найбільш небезпечною силою із середовища українського руху як для радянської, так і в першу чергу нацистської влади. Тому автори документа при характеристиці ситуації в краї, вістря критики та осуду спрямовують саме в бік бандерівців, щоб цим самим засвідчити всю шкідливість і ворожість ідей та дій ОУН-Б для абсолютної більшості місцевого населення. Що ж стосується ОУН-М, гетьманців та інших сил, які були представлені на Житомирщині, то на

цей час вони не становили такої небезпеки для пропагандистів воюючих сторін, бо ще чітко не оголосили про свої політичні та військові цілі руху.

Протягом липня 1941 р. похідні групи ОУН-Б дісталися Бердичева, Вінниці, Житомира, Кривого Рогу, Миколаєва, Херсона. У звіті другої групи ОУН-Б повідомляється: “16 липня 1941 року дісталися Бердичева, проголосили в місті незалежність України, створили місцеву поліцію і рушили на Житомир. До Житомира прибули 17 липня 1941 року, тут організували міську і обласну управи, на керівні посади – призначили місцевих активістів. Далі до Києва групу не пустили німці, а призначили її членів в міську поліцію [29, арк. 11].

ОУН на території нашого краю розгортала свою діяльність згідно з чітко розробленою структурою. Відповідно до неї, найнижчою організаційною одиницею ОУН був станичний провід, що очолювався станичником. Другою – підрайонний, котрий об'єднував декілька станиць. Третьою ланкою був районний провід, куди входило кілька підрайонів. Районні проводи, у свою чергу, утворювали надрайонні, але вони були не обов'язковою структурною ланкою. Окружний провід включав надрайонні (якщо вони були – Авт. ст.) і районні. Надрайони стають обов'язковими елементами структури ОУН-Б в жовтні 1943 р. Найбільшою організаційною ланкою у структурі ОУН вважався обласний провід, який складався з окружних проводів. В кожному проводі, починаючи з районного, були свої відділи пропаганди, господарства, зв'язку та безпеки [4, арк. 26]. Етап максимального розширення мережі ОУН-Б а згодом – Запілля УПА тривав до грудня 1943 р. – січня 1944 р. В кожній організаційній ланці діяли коменданти (у станицях – станичні) й референти (Служби безпеки, політичні, організаційно-мобілізаційні, зв'язку, господарські, УЧХ, жіноцтва) [15, с. 275]. Що стосується самої мережі членів ОУН, то вона була побудована за принципом п'ятірок, тобто кожен оунівець знав не більше чотирьох інших її членів [1, арк. 111]. З власного досвіду роботи з архівними джерелами, доводиться визнати, що така чітка структура є дещо ідеалістичною. Як правило, одна особа могла одночасно передувати на кількох керівних посадах, тому не завжди вдається точно визначити керівників цих організаційних ланок.

На 22 липня 1941 р. обласні управління в Тернополі, Станіславі, Луцьку, Житомирі, складені як із членів ОУН, так і позапартійних фахівців були затверджені німецькими військовими. Незатвердженими виявились управління у Львові й Рівному, хоч роботу проводили і далі [23, с. 21]. Що стосується затвердження обласних управлінь керівництвом самої ОУН-Б, то це сталося дещо пізніше. Так, Ярослав Стецько, який був в цей час під домашнім арештом у Берліні, 5 серпня 1941 року затвердив склад Луцького і Житомирського обласних управлінь [30, арк. 2-6]. Житомирське обласне управління Олександр Михайлович Яценюк, який до того працював завідуючим земельним відділом. Секретарем управління було призначено Миколу Тимофійовича Ясінського, старостою – Л.Луцьока. Всі троє були членами ОУН. Саме ж управління являло собою адміністративний орган, що складався з певних відділів, які відповідали за конкретний сектор господарства. Так, нам вдалося встановити таку кількість відділів Житомирського обласного управління: 1) земельний або аграрний; 2) фінансовий; 3) дорожний; 4) лісового господарства; 5) народної освіти; 6) торгівельний; 7) страхування населення; 8) промисловий. В цьому ж приміщенні розміщувався Обласний відділ пропаганди ОУН-Б, який очолював Антон Антонович Барановський, а його заступником був Микола Миколайович Мусій [2].

В цей час членами ОУН утворено ще ряд організацій. Олександр Степанович Мережинський заснував шкільну секцію молоді, молодіжну організацію “Січ”. Його дружина – Юлія Яківна Мережинська, як член ОУН, з липня по вересень 1941 р. очолювала жіночу секцію міського управління, а з вересня 1941 р. до січня 1942 р. (коли його ліквідують – Авт. ст.) – “Комітет Допомоги” [5, арк. 92-104]. Поширюються осередки товариства “Просвіта” (всього в генеральному окрузі “Житомир” – біля 20), “Союзу українського національного студентства” (СУНСу) та “Союзу українських вчителів” (СУВу) [8, с. 15]. Значні зусилля ОУН-Б зосереджувала на роботі з молоддю, сприяючи її вихованню в національно-патріотичному дусі (хоча як ми побачимо далі на прикладі Житомира це їй не завжди вдавалося – Авт. ст.). Це здійснювалося

шляхом залучення юнаків і дівчат віком 12-16 років до Юнацької Спілки ОУН, осередок якої створено і в Житомирі [24, с. 40-41].

Члени похідних груп на колишній підрадянській території зіткнулися з рядом проблем, які не були враховані в їх стратегічних планах. Одна з основних проблем – в здеморалізованому стані населення. У Житомирі воно було здебільшого українським, але “хоч старші показуються більше здоровими, однак мають страх перед німцями. Молодь нам в більшості чужа, в цілому населення є апатичним” [23, с. 25]. Схожий висновок зроблений і членами похідної групи ОУН-Б “Північ”: “Молодь в більшості своїй, на відміну від старшого покоління, не підтримує ідей ОУН” [29, арк. 16]. Провідникам самостійницького руху необхідно було врахувати ту обставину, що з часів завершення Української національної революції і до початку Вітчизняного періоду Другої світової війни на східноукраїнських землях виросло нове покоління людей, які були прихильні до своєї Батьківщини в цілому, не знаючи істинного характеру радянської системи. Та й, напевно, в умовах страхітливої війни населення підрадянських територій більше цікавило як вижити в даній ситуації, а ніж схилення до ефемерних, зовсім їм незнайомих ідеалів національної боротьби.

Ці дещо песимістичні висновки членів похідної групи про реальний стан справ з національно-визвольною роботою деякою мірою спростовують дані, отримані з іншого джерела: “Так, у 40-тисячному Житомирі нараховується трохи не 500 чоловік національно свідомої інтелігенції” [10, с. 226]. Таку суперечність даних можна пояснити ось чим. Як зазначалось раніше, в Житомирі більшою підтримкою користувалася ОУН-М, тому більшу частину з наведеної кількості, ймовірно, становлять її прихильники. “Центром мельниківської активності влітку 1941 р. був Житомир” [20, с. 537]. А ОУН-Б в Житомирі на початковому етапі війни була в меншості, тому і користувалася менш чисельною підтримкою, але за рахунок більшої активності в громадському і політичному житті краю вони “до вересня 1941 р. почували себе в місті як справжні хазяї” [6, арк. 24]. Наведені факти явно спростовують

думку однієї дослідниці, яка зазначає: “діяльність мельниківських структур на Житомирщині не простежується” [14, с. 208]. Хоча, можливо, вона мала на увазі організовану політичну мережу, без уточнення складно визначити непевно.

Зміцнювало позиції мельниківців в Житомирському регіоні зокрема і те, що їм вдалося налагодити випуск підконтрольної україномовної преси в цьому краї. Це насамперед “Українське слово”, що виходило в Житомирі з середини липня – по кінець вересня 1941 р., коли було переведено в Київ, а до якої саме ОУН належали газети “Голос Волині”, “Нове українське слово”, “Зв’ягельські вісті”, “Коростишівські вісті”, “Олевські вісті” нам встановити не вдалося [8, с. 11]. Особливо слід виділити бердичівський щотижневик “Нова доба”, організований в серпні-вересні 1941 р., редактором якої був Володимир Семенюк [1, арк. 20]. Всього до редакції газети входило близько 50 чоловік [3, арк. 23-24], з яких двоє заступників – Євген Ярмолюк та Семен Барабанов, котрий в 1943 р. був переведений в селище Чуднів на посаду редактора районної газети [1, арк. 98-112]. Що стосується долі самого В.Семенюка, то зазначимо, що за звинувачувальним вирокком суду його стратили органи НКВС [3, арк. 197]. Проте, домінування в інформаційному просторі мельниківців було відносним.

Станом на 1 серпня 1941 р. було сформовано склад ряду районних управлінь по Житомирській області, які складались з голови, заступника і секретаря. Це Коростишівське, Андрушівське, Чуднівське, Житомирське, Попільнянське, Троянівське, Мархлевське районні управління [27].

В.Литвин, проаналізувавши документи, на які покликаються В.Косик та А.Кентій вказує, що короткочасний флірт між нацистами і українськими націоналістами (“медовий місяць”, як назвав цей період О.Субтельний – Авт. ст.) був остаточно припинений 25 листопада 1941 року таємною інструкцією німецьких спецслужб наступного змісту: “Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у рейхскомісаріаті “Україна”, мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно

заарештовані і після ґрунтового допиту таємно знищенні як грабіжники [19, с. 232; 16, с. 545].

Ще в серпні 1941 р. Василем Крильцем було утворено Брусилівський районний провід ОУН. Керівником проводу став Павло Войцехівський, референтом з пропаганди – Пилькевич, військовим референтом – Сергій Стадник, фінансовими справами проводу завідував Михайло Присяжнюк, провідним активістом був Василь Огієнко [25, с. 790].

В 1941 р. емісаром-західняком ОУН Михайлом Сторожуком був створений Чоповицький районний провід, який підпорядковувався Коростенському проводу. До нього входили безпосередньо сам Михайло Сторожук, а також Микола Русинов, Павло Сафранчук, Іван Шпакович. М.Сторожуком в м. Чоповичі створена організація “Запорозька січ”, очільницею якої була Марія Кононученко. Утворено ряд станичних осередків ОУН-Б, зокрема: в с. Каленське, якою керував Микола Каленський, в с. Татарнівка під керівництвом Мельника.

Початок діяльності Потіївського районного проводу ОУН теж датований 1941 р., який організував західняк Добровольський. До нього увійшли: Хворостовський, Петренко, Калач, Микола Харченко, Петро Колос, Федір Ігнатенко, Антон Довгий, Антон Лавринович. В районі було створено 3 станичних ланки: в с. Нераж – керівник Володимир Світельський (в склад станиці входило 8 чоловік); в с. Свида, очолюваний Григорієм Федорчуком (входило 5 чоловік); в с. Клин під керівництвом Марка Ковбасюка (до станиці входило 6 чоловік) [25, с. 785-786].

На осінь 1941 року, з поміж окружних та районних проводів ОУН-Б, найпотужнішими та наймасовішими були Бердичівський, Попільнянський та Андрушівський. Однак, на особистісному рівні практично неможливо точно визначити, до якої саме ОУН належав той чи інший функціонер. Окружний провід ОУН-Б в Бердичеві включав в себе м. Бердичів, Бердичівський, Андрушівський та Янушпільський райони і мав всі передбачені його статусом відділи. Його голова в цей час – “Муха” – Микола Мусій. Керівником

окружного проводу жіночого відділу була Ніна Раздішевська, шкільний відділ очолював Чулаєвський, військовий – Зеленський. На В.Семенюка покладались обов'язки керівника відділу пропаганди [3, арк. 25-26]. Попільнянським районним проводом керував “Зенон” – справжнє ім'я якого Іван Савчук [25, с. 775]. його заступницею виступала Юлія Колісніченко; головною зв'язковою була Ніна Слюсаренко – “Наталка” [4, арк. 89]. Підрайонним провідником на Попільнянщині і одночасно очолював станицю ОУН с. Калівка І.Огнівчук. До підрайону також входили такі села: Сокілька, Котляра, Великі Лисівці, Маркова Волиця та Лозовики. Оунівськими структурами Андрушівщини керував житель с. Малі Мошківці Євген Чеп'юк (“Петро Сковорода”), який загинув у лавах УПА [14, с. 214-215].

В листопаді 1941 р. був заарештований керівник проводу ОУН-Б в Житомирській області, член похідної групи Василь Щербак, який мав псевдонім “Хома” і походив з Львівської області. У Житомирській в'язниці страчено Миколу Кравса – одного з провідних діячів Обласного проводу ОУН-Б [15, с. 172]. Після цього керівником обласного проводу ОУН-Б став Роман Марчак, що попередньо займався організаційною роботою у Коростенському районі [6, арк. 8]. 8 грудня 1941 р. карателі заарештували в Житомирі групу націоналістів з 4-х чоловік, які виношували плани, що “набрали недвозначного спрямування проти німецького рейху”. Наскільки ці плани вже набули однозначно скерованих дій проти Німеччини, впливає з висловлювань одного з заарештованих, Симона Марчука (Симон Марчук, член ОУН-Б. Про нього німецькі документи не подають жодних відомостей. Мабуть це – Роман Марчак, на той час обласний провідник ОУН-Б Житомирщини) [17, с. 70]. Під час допиту він повідомив, що поряд з активною політичною діяльністю, яка полягає в масовій агітації та пропаганді, організації української міліції, місцевих органах влади, усуненні місцевих керівників, неприйнятних для бандерівської ОУН, розширенні мережі організації, вони за дорученням керівництва займалися пошуками в лісах радянської зброї, боєприпасів, різноманітного військово-технічного оснащення. Все зібране члени переносили

у таємні схованки. У відповідний момент, за наказом Проводу, коли будуть сформовані бойові озброєні загони, підготовка яких нині здійснюється, розпочнеться боротьба проти німецьких окупаційних військ [22, с. 415].

Також в кінці грудня 1941 року було ліквідовано Житомирське обласне управління. Його голову – О.М. Яценюка та двох його синів Олександра та Левка заарештували. Секретар Облуправління – М.Т. Ясінський – перейшов на роботу в Українське бюро при генерал-комісаріаті, де й працював до листопада 1943 р. [2, арк. 62].

Численні репресії окупаційної влади на території всієї України, складність ситуації в самій ОУН-Б змусила керівництво до незапланованих кроків. В жовтні 1941 року була скликана Перша Конференція ОУН, яка ухвалила: “Не вступати з німцями в конфлікт, зокрема не виступати відкрито проти німецької пропаганди. Мета – отримати передишку в частині німецьких репресій і використати цей час на організаційну перебудову ОУН” [12, с. 45].

Однак, арешти та репресії німецьких спецслужб, що знесли обласний провід, на периферії проявилися в значно меншій мірі. Так, в цей час, в кінці 1941 р. створюється підпільна мережа ОУН-Б у Корнині. З місцевих жителів до неї увійшли В.Грінченко, В.Превар, М.Кладченко, В.Медведчук. Керівництво організацією здійснював Василь Грінченко, а його заступником був Валентин Превар – “Олесь”, “Богун”. Було налагоджено молодіжну секцію організації, на базі якої діяв клуб. Тут також існував драматичний гурток, який здійснював постановку українських п’єс, оркестр народних інструментів, вокальна група, які виконували українські народні пісні. Підпільна молодіжна організація, яку очолював Т.Годлевський існувала на той час в с. Ходоркові [21, с. 42-43], там також діяла станична ланка ОУН-Б, очолювана Леонідом Лисюком. Окрім згаданої, станиця ОУН-Б діяла також в селі Лучин (керівник “Степовий” – Олексій Ворохоб) [25, с. 784].

На цьому повідомлення про діяльність ОУН-Б в Житомирській області за 1941 р. закінчуються. Проте, і за допомогою цих фактів можна дійти

висновку, що український національний рух в особі ОУН-Б зазнав значних втрат і як стає зрозуміло ці втрати не були останніми.

В рамках даної статті висвітлювалася діяльність ОУН в другій половині 1941 року на Житомирщині. Безпосередня робота над даною темою схилила нас до висновку, що наведені дані не є вичерпними і за можливості розширення джерельної бази можуть бути розширені та відкоректовані.

И.В. Ковальчук

Распространение влияния ОУН на территорию Житомирской области в 1941 году

В статье освещается установление влияния ОУН на территории Житомирской области у второй половине 1941 года. Проанализировано политический и пропагандистский этап деятельности националистической составляющей Движения Сопротивления.

Ключевые слова: ОУН, националисты, Житомирская область, походные группы, нацистская оккупация, репрессии, аресты.

I.V. Kovalchuk

The widening influence OUN in the Zhytomyr region in 1941 year.

The article explains the extension of OUN influence in the Zhytomyr region in the second half of 1941. The political and propagandist stage in the activity of the nationalistic branches of the Resistance Movement is analysed.

Key words: OUN, nationalists, the Zhytomyr region, the marching groups (troops), the Nazi occupation, repression, arrest.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів управління Служби безпеки України по Житомирській області (долі АУ СБУ ЖО). – Фонд припинених справ (далі п.ф.). – Спр. 29579. – Т. 1.-2.
2. АУ СБУ ЖО. – п. ф. – Спр. 29654.
3. АУ СБУ ЖО. – п. ф. – Спр. 29800.
4. АУ СБУ ЖО. – п. ф. – Спр. 30121.
5. АУ СБУ ЖО. – п. ф. – Спр. 30338.
6. АУ СБУ ЖО. – п. ф. – Спр. 30391.

7. Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 198 с.
8. Гінда В.В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі “Житомир” 1941-1944 рр. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007.
9. Головка М.Л. Суспільно – політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.: Монографія – К.: Олан, 2004. – 704 с.
10. Грицак Я.Й. Нарис історії України : формування модерної української нації в ХІХ-ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
11. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. Р-1151. – Оп.1. – Спр. 2. – 14 арк.
12. Дзюбак В. Організаційні аспекти утворення Української повстанської армії // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 2. – С. 45-56.
13. Дмитрук К. Безбатченки. – Львів: ”Каменярь”, 1974. – 239 с.
14. Жилюк В. Оунівське підпілля на Житомирщині в роки фашистської окупації // Пам’ять століть. – 2005. № 3-4. – С. 208-223.
15. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) та Запілля УПА на Волині та південному Поліссі (1941-1944 рр.). – Львів, 2006. – 512 с.
16. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью – Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
17. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). – Львів, 1998. – Т. 2. – 384 с.
18. Кучер В.І., Чернега П.М. Україна в Другій світовій війні (1939-1945). – К.: Генеза, 2004. – 272 с.
19. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939-1945) К.: Лі-Терра, 2004. – 543 с.: іл.
20. Магочій П.-Р. Історія України. – К.: Критика, 2007. – 640 с.
21. Махорін Г.Л., Оленська І.С. Край над Унавою. – Житомир: ПП “Рута”, Видавництво “Волинь”, 2005. – 184 с.
22. Політична історія України. ХХ століття : У 6 т.Т.4 : Україна у Другій світовій війні (1939-1945).-К., 2003. – 584 с.
23. Русначенко А.М. Народ збурений: Нац. – визвол. Рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К.: Унів. Вид-во “Пульсари”, 2002. – 519 с.: іл.
24. Савчин М. Тисячі доріг; спомини. // Літопис УПА. – Торонто, Львів, 1995. – Т. 28. – 600 с.
25. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 836 с.
26. Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941-1943 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 144 с.
27. “Українське слово” – Житомир – 7 серпня 1941 р. – ДАЖО.
28. Украинский фашизм (теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах): Монография / Сост. А.А. Войцеховский, Г.С. Ткаченко. – К.: Солюкс, 2004. – 178 с.

29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр.14. – 47 арк.
30. ЦДАВОВУ: Ф. 3833. – Оп.1. – Спр.39.
31. Чередниченко В.П. Націоналізм проти нації. – К., 1970. – 192 с.